

HOOFDSTUK 1

Waarom niet iedereen gewoon met elkaar door één deur kan

Toen Henri Tajfel in Włocławek werd geboren, een klein stadje midden in Polen, hadden zijn ouders goede redenen om te hopen dat hem een betere toekomst wachtte. De Eerste Wereldoorlog was net ten einde. In heel Europa maakten monarchieën en buitenlandse overheersing plaats voor nieuwe democratieën. Voor het eerst in meer dan een eeuw werd Polen een onafhankelijk land.

Tegen de tijd dat Tajfel de tienerleeftijd bereikte, werd deze hoop vakkundig de nek omgedraaid. De Poolse democratie werd ingeruild voor een dictatuur van een coterie generaals. Overal in Europa was het antisemitisme in opkomst. En vanwege een quotum voor het aantal Joodse studenten kon Tajfel zich in eigen land niet meer inschrijven aan de universiteit.

Daarom zocht Tajfel zijn geluk elders. Hij verhuisde naar Parijs en ging scheikunde studeren aan de Sorbonne. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, nam hij vrijwillig dienst in het Franse leger. Hij werd gevangengenomen door de Duitsers en overleefde als oorlogsgevangene misschien wel de meest dodelijke jaren in de Europese geschiedenis. Na de bevrijding ontdekte hij dat de nazi's het grootste deel van zijn familie hadden uitgemoord.¹

Aangezien Tajfel wilde begrijpen hoe het in vredesnaam mogelijk was dat dit zijn ouders en familieleden was overkomen, boog hij zich over de vraag hoe vermeend ‘beschaafde’ landen door een dusdanige haat werden verteerd dat ze miljoenen mensen afslachtten. Met een essay over de aard van vooroordelen won hij een beurs om aan Birkbeck College in Londen psychologie te studeren.

Tijdens zijn studie leerde Tajfel over een recente reeks experimenten die aantoonde hoe makkelijk het in feite is om mensen elkaar vreselijke dingen te laten aandoen. Want wat gebeurt er als een wetenschapper in een witte jas je opdraagt elektrische schokken aan een vrijwillige deelnemer te blijven toedienen, terwijl laatstgenoemde je smeekt om te stoppen? Ben jij zoals de meeste Amerikanen – of even goed, zoals latere onderzoeken lieten zien, als de meeste Duitsers, Jordaniërs of Australiërs – dan blijf je schokken toedienen, ook als je slachtoffer kronkelt van de pijn.²

En wat gebeurt er wanneer vriendelijke middenklassejongens uit een vredig Amerikaans stadje in twee groepen worden opgedeeld en vervolgens moeten concurreren om voedsel en brandhout? Binnen het bestek van enkele dagen ontstaan er tussen de leden van elke groep hechte banden – en een ziedende haat ten opzichte van de leden van de andere groep.³

Het blijkt schokkend gemakkelijk, zo bewezen de psychologen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw keer op keer, om mensen die je hebt onderverdeeld in groepen elkaar te laten haten. Maar naarmate het bewijs van de menselijke slechtheid zich opstapelde – afkomstig uit niet alleen de killing fields van de Tweede Wereldoorlog maar ook uit de smetteloze experimentruimtes van chique universiteiten – vond Tajfel het steeds frustrerender dat gedragswetenschappers nog altijd niet begrepen wáárom groepen bereid zijn elkaar deze vreselijke dingen aan te doen. Wat is er nodig zodat een hechte groep ontstaat, en wat is nu precies het aspect dat mensen in zulke groepen aanzet tot dergelijke afschuwelijke wrede heden?

Tajfel, die inmiddels een prestigieuze leerstoel voor sociale psychologie aan de universiteit van Bristol bekleedde, was vastbesloten dit intellectuele raadsel op te lossen.⁴

Daartoe bedacht hij een briljant contra-intuïtief onderzoek. Hij wilde groepen vormen die dusdanig gespeend waren van betekenis, dat de leden geen reden hadden om de eigen groep positief te beschouwen. Vervolgens, zo bedacht Tajfel, zou hij geleidelijk steeds meer kenmerken aan de groep toevoegen en observeren wanneer de groepsleden de magische drempel overgingen en bereid waren buitenstaanders te discrimineren.

In 1970 bracht Tajfel vierenzestig tienerjongens van een school uit een nabije buitenwijk bijeen in een grote collegezaal. Hij gaf ze de meest willekeurige oefening die hij kon bedenken: zijn assistenten lieten veertig dia's met groepen puntjes zien. Aan de jongens werd gevraagd om te raden hoeveel puntjes er op elke afbeelding stonden.

Sommigen, zei Tajfel tegen de jongens, waren geneigd het aantal puntjes te onderschatten. Anderen om ze te overschatten. Geen van beide groepen zit dicht bij het goede resultaat.

In de tweede fase van het experiment verdeelde Tajfel de jongens onder in ‘onderschatters’ en ‘overschatters’.⁵ Hij vroeg ze om punten toe te wijzen – die later voor geld zouden kunnen worden ingewisseld – aan hun klasgenoten. De identiteit van de persoon aan wie ze de punten toebedeelden kenden ze niet, maar wel kregen ze te horen dat ze moesten kiezen tussen het geven van verschillende soorten beloningen aan ‘persoon nr. 1 van jouw groep’ en aan ‘persoon nr. 1 van de andere groep’.

Aangezien de jongens ‘waren verdeeld over groepen die werden bepaald door zulke onbenullige en onbeduidende criteria’, schreef Tajfel later in een artikel dat de gedragswetenschap op haar kop zette, had hij niet verwacht dat ze zouden discrimineren ten gunste van hun eigen groep. Want waarom zouden ze?

En toch deden ze dat nagenoeg allemaal.

Het verschil in de manier waarop de jongens de onderschatters en de overschatters behandelden was zeer opvallend. Wanneer ze geld moesten toewijzen aan verschillende leden van hun eigen groep, probeerden

ze iedereen hetzelfde bedrag te geven. Maar zodra de keuze ging om het toebedelen van geld aan iemand uit hun eigen groep of aan iemand uit de andere groep, trokken ze hun eigen groep voor. ‘Het enige wat hiervoor nodig was,’ noteerde Tajfel, ‘was het verbinden van de inschatting van het aantal puntjes aan de term “jouw groep”.’

Tajfel was verbluft door deze uitkomst en dus probeerde hij groepen ook onder te verdelen op andere onbenullige gronden. In een herhaling van het onderzoek liet hij jongens van schoolgaande leeftijd schilderijen zien van Paul Klee en Wassily Kandinsky en vroeg hij hen welke ze het mooist vonden. Tot zijn ontzetting begon de ‘Klee-groep’ prompt de ‘Kandinsky-groep’ te discrimineren en vice versa.

Sindsdien probeerden vele andere wetenschappers Tajfels onderzoek te repliceren. Ze slaagden erin mensen te laten discrimineren tussen de eigen groep en de andere groep op basis van dwaze criteria zoals de kleur van een T-shirt dat ze willekeurig toegewezen hadden gekregen of hun mening over of een hotdog al dan niet een sandwich is.⁶

‘Discriminatie tussen een wij-groep en een zij-groep,’ concludeerde Tajfel, ‘is buitengewoon makkelijk tot stand te brengen.’⁷

Diegenen van ons die het geluk hadden te mogen opgroeien in relatief vreedzame en tolerante samenlevingen, zullen soms geneigd zijn om tribale rivaliteit en etnische haatgevoelens als de uitzondering op de regel te beschouwen. Zelf dacht ik vroeger ook dat de neiging tot groepsvorming niet was aangeboren, maar dat die op de een of andere manier bij mensen tot stand werd gebracht. Als we maar afrekenden met de conditionering van het verleden en met de cynische opiniemakers en politici die onze meest gewelddadige hartstochten proberen aan te wakkeren, dan zouden we allemaal in harmonie kunnen samenleven.

Tajfels onderzoek logenstraft deze geruststellende aanname. Hij toonde aan dat de neiging om een eigen groep te vormen en iedereen die daar niet toe behoort te discrimineren in elk van ons zit.

Ook hoogopgeleiden die opgroeien in comfortabele omstandigheden zijn biologisch voorgeprogrammeerd om groepen te vormen. Misschien zien we onszelf als individualisten die graag iedereen recht wil-

len doen. Maar in werkelijkheid zijn we bereid de onderschatters te helpen tegen de overschatter, of om te vechten voor team Klee in de strijd tegen team Kandinsky.

Tajfels ‘minimale groep-paradigma’ levert een belangrijk inzicht op. Maar de afgelopen honderd jaar wemelde van de situaties waarin mensen elkaar de hersens insloegen vanwege waargenomen verschillen die veel betekenisvoller waren dan de verschillen die Tajfel in zijn laboratoriumomgeving kon creëren.

In de periode van de wereldoorlogen was het belangrijkste onderscheid in veel van de historisch meest dodelijke conflicten dat tussen het ene en het andere land. In andere grote conflicten, van de gewelddadige conflicten tussen gematigde moslims en islamistische terroristen tot aan de massale uitroeiing van ‘klassenvijanden’ door communistische staatsapparaten, was het belangrijkste onderscheid religieus of ideologisch. En in weer andere conflicten, die bijvoorbeeld leidden tot de bloedbaden in Rwanda of die de heuvels van Sarajevo met bloed doordrenkten, was het belangrijkste onderscheid raciaal of etnisch.

Wordt het gros van de dodelijke conflicten bewerkstelligd door groepen waarvan de vorming even willekeurig tot stand kwam als in Tajfels onderzoeken? Of worden ze meestal voortgedreven door wezenlijke verschillen in reeds lang bestaande groepskenmerken?

Natuurlijk noch willekeurig

Veel mensen beschouwen de belangrijkste groepen in het maatschappelijk leven als betekenisvolle entiteiten die zijn georganiseerd op basis van natuurlijke, biologische of lang geleden ontstane, historisch onderscheidende kenmerken.

Franse leerlingen horen over ‘onze voorouders, de Galliërs’.⁸ De Chinezen noemen hun land het Rijk van het Midden.⁹ De Maori beweren dat ze de kinderen van de aarde zijn.¹⁰ Vrijwel al deze mythen bevatten twee claims over de aard van de eigen groep. Ze kenschetsen die als een natuurlijke eenheid. En ze stellen dat hun oorsprong teruggaat tot het begin der tijden. In de terminologie van de sociale wetenschappen

worden de verhalen die deze groepen over zichzelf vertellen ‘primordiaal’ genoemd.

De primordiale kijk van sociale groepen heeft altijd enige basis in de werkelijkheid. Zoals iedereen weet bestaan er opvallende, zichtbare verschillen tussen veel etnische groepen. Vaak kun je in een fractie van een seconde zien of de voorouders van een voorbijganger op straat oorspronkelijk afkomstig zijn uit Europa, Azië of Afrika. Ben je goed bekend met een continent, dan kun je misschien ook onderscheid maken tussen een Italiaan en een Spanjaard, een Keniaan en een Nigeriaan, een Bengaalse Fand en een Bihari of tussen iemand geboren in Japan of Korea.

In veel gevallen delen de leden van de hedendaagse etnische groepen ook een gemeenschappelijke afkomst. Zo zijn Joden en zoroastriërs, voor zover we weten, in feite nakomelingen van de kleine groepjes mensen die zich duizenden jaren geleden voor het eerst deze identiteiten aanmaten.¹¹ En als je een buisje speeksel samen met 99 dollar opstuurt naar de aardige mensen van 23andMe, dan maken ze een fraaie grafiek die jou vertelt dat je, bijvoorbeeld, 75 procent West-Afrikaans bent, 10 procent Zuid-Aziatisch, 10 procent Oceanisch en 5 procent Zuid-Europees. (Diezelfde grafiek geeft trouwens ook weer of je 100 procent homo sapiens bent of dat er toch enig neanderthalerbloed door je aderen stroomt.)

De genetische verschillen tussen etnische groepen kunnen medisch relevant zijn. Zo kwamen artsen er ten langen leste achter dat veel Oost-Aziaten een enzym missen dat alcohol beter verteerbaar maakt.¹² Afro-Amerikanen lijden vaker aan sikkelcelanemie.¹³ En Asjkenazische vrouwen lopen een verhoogd risico om aan borstkanker te overlijden.¹⁴

Hoewel we dat graag anders zouden zien, laten de verschillen tussen etnische groepen zich niet wegwuiven. Maar hoewel veel etnische groepen inderdaad hun oorsprong hebben in de geschiedenis of een gemeenschappelijke afstamming, zijn ze in een ander opzicht veel minder vastomlijnd dan mensen vaak denken.

Veel beweringen over de gemiddelde verschillen tussen leden van verschillende groepen zijn sterk overdreven of ronduit onjuist. Waar

we precies de grens trekken tussen verschillende groepen is sterk afhankelijk van vroegere politieke twisten en andere historische omstandigheden. En aangezien niet altijd duidelijk is wie tot welke groep behoort, kan de officiële manier waarop we het lidmaatschap van verschillende identiteitsgroepen vaststellen zeer willekeurig uitpakken. Dat wordt duidelijk uit het verhaal van een vrouw die klem kwam te zitten tussen de raderen van het Braziliaanse bureaucratische apparaat dat de grenzen tussen de verschillende rassen bepaalt.

Net als miljoenen Brazilianen is Maíra Mutti Araújo van gemengde afkomst.¹⁵

Onder haar voorouders zijn waarschijnlijk oorspronkelijke Brazilianen die eeuwenlang van het land hebben geleefd, evenals tot slaaf gemaakte Afrikanen die in ketenen naar Brazilië werden vervoerd om suiker of koffie te oogsten en ook Portugese kolonisten die juist op zoek naar rijkdom en macht op de Braziliaanse kust aanmeerden.

Sinds kleins af aan identificeerde de jonge advocate zich als *pardo*, een Braziliaanse term voor mensen wier huidskleur wit noch zwart is. Omdat ze er donkerder uitzag dan de meeste van haar familieleden, noemden haar ouders haar teder *pretinha*, een koosnaam voor meisjes met een donkere huid.

Dus toen de staat Bahia een quotasysteem invoerde om er zeker van te zijn dat een aanzienlijk deel van de overheidsposities door *pretos* of *pardos* bezet zou worden, en in de stad Salvador bovendien de prestigieuze vacature van openbaar aanklager vacant was, volgde Araújo het advies op van haar vrienden: ze solliciteerde.

Araújo deed mee aan drie afmattende tests. Van de duizend sollicitanten behaalde ze de derde score. Haar droombaan leek binnen handbereik. Maar toen begon de ‘rassensoap’, zoals Araújo de gebeurtenissen zelf zou typeren in een interview met de Braziliaanse journalist Cleuci de Oliveira. In die soap vond ze zichzelf terug in de schurkenrol.

In de tweede ronde van de recruitmentprocedure toetste de sollicitatiecommissie of veelbelovende sollicitanten in aanmerking kwamen voor functies die waren voorbehouden aan bruine of zwarte Brazilia-

nen. Araújo werd gevraagd om foto's van zichzelf in te dienen en om een vragenlijst met betrekking tot haar raciale identiteit in te vullen. Of ze misschien bruine of zwarte idolen had, zo luidde een van de vragen. En 'datete ze nu of vroeger met een bruine of zwarte persoon?'

'Ik vond de vragen aanstootgevend,' zei Araújo tegen De Oliveira. 'Wat mij betreft hadden ze niets te maken met hoe iemand zijn of haar raciale identiteit bepaalt.' Maar aangezien ze haar eigen ruiten niet wilde ingooien, beantwoordde ze gehoorzaam de vragen.

Nadat de commissie haar foto's en vragenlijst had bekeken, werd besloten dat Araújo niet in aanmerking kwam. Hoewel ze zichzelf haar hele leven als pardo had geïdentificeerd, zou ze het vereiste 'fenotype dat wijst op een Afro-afkomst' missen.

Araújo ging in beroep. En won. Maar dat leverde haar slechts de mogelijkheid op om deel te nemen aan een nieuwe vernederende ronde van het sollicitatieproces, waarin ze persoonlijk haar raciale identiteit moest aantonen.

Net als tientallen andere kandidaten vloog Araújo naar Salvador. Ze begaf zich naar een overheidskantoor waar vijf experts vanaf een verhoging met spiedende blik een stoet sollicitanten voorbij zagen trekken. Ze overhandigde haar ID aan één van de experts. Ze moest in een stoel gaan zitten, waar ze drie minuten stilzwijgend werd bekeken.

Ze zei: 'Ik voelde me een aapje in de dierentuin.'

Een paar weken later hoorde Araújo dat de commissie haar definitief had afgewezen. In een ironische wending die elke soapschrijver graag had verzonnen, stelde het kantoor van de aanklager waarvoor ze had willen werken een onderzoek naar haar in vanwege 'raciale fraude'.

Vergeleken met veel andere vroegere kolonies kent Brazilië van oudsher nonchalante regels aangaande rassenvermenging.¹⁶ Aangezien er te weinig potentiële bruiden van het eigen ras waren, trouwden mannelijke kolonisten regelmatig met tot slaaf gemaakte of inheemse vrouwen. De kinderen die voortkwamen uit deze gemengde huwelijken golden niet als volledig zwart, maar werden aangeduid aan de hand van een complex systeem van raciale categorieën.¹⁷

Na verloop van tijd dreigden deze categorieën onwerkbaar te worden. Want nadat leden van verschillende groepen generatieslang onderling trouwden en naarmate de meeste Brazilianen verhuisden van kleine dorpen, waar iedereen elkaar kende, naar grote steden, werd het steeds lastiger om vast te stellen of iemand bijvoorbeeld een *cafuzo*, *caboclo* of *jucare* was. In toenemende mate werd het lidmaatschap van deze of gene raciale groep simpelweg bepaald aan de hand van iemands uiterlijk. Met als gevolg dat kinderen van dezelfde ouders maar een verschillende huidskleur vaak tot verschillende raciale groepen werden gerekend.¹⁸

In de Verenigde Staten werd daarentegen de zwarte identiteit lange tijd vastgesteld op basis van de zogeheten *one-drop rule*.¹⁹ Terwijl elders in de wereld een overgrote meerderheid van de kolonisten uit mannen bestond, waren onder de nieuwkomers in Noord-Amerika relatief veel vrouwen en kinderen. Er bestond dus geen noodzaak om gemengde huwelijken aan te gaan. Dat stelde de Amerikaanse kolonisten in de gelegenheid om een complexe set wetten en sociale normen op te tuigen die waren bedoeld om de minderwaardige maatschappelijke status van de slaafgemaakten en hun nakomelingen in stand te houden. Aangezien de kinderen die wel ouders van verschillende rassen hadden een bedreiging vormden voor de strikte maatschappelijke tweedeling tussen een dominante witte en een ondergeschikte zwarte groep, bedachten de kolonisten een doodeenvoudige oplossing: iedereen van wie bekend was dat die ook maar 'één druppel zwart bloed' had, oftewel enige zwarte voorouder, werd gezien als zwart.

Sommige Amerikanen gaven zich al lang geleden rekenschap van de absurditeit van deze 'één druppel-regel'. Zo vertelt *Octoroon*, een van de succesvolste Amerikaanse toneelstukken uit de negentiende eeuw, over de gedoemde liefde tussen een eigenaar van een slavenplantage en zijn nichtje dat voor een achtste zwart is (en dus een 'octoroon').²⁰

Ondanks de verontrustende oorsprong van deze norm heeft de één druppel-regel onder zowel witte als zwarte Amerikanen nog altijd grote invloed op de populaire perceptie van ras. Zo is Barack Obama's huidskleur niet veel donkerder dan die van Máira Mutti Araújo. Maar terwijl

Araújo in Brazilië onder het vergrootglas van de openbaar aanklager werd gelegd omdat ze ‘niet zwart genoeg’ zou zijn, wagen in de VS alleen fanatici en extremisten het feit in twijfel te trekken dat Obama de eerste zwarte president in de Amerikaanse geschiedenis was.²¹

Raciale categorieën die vanzelfsprekend aandoen voor iemand die is opgegroeid binnen de ene cultuur, kunnen vreemd en onlogisch overkomen op iemand die groot is geworden binnen een andere cultuur. Zelfs binnen hetzelfde land zijn er gecompliceerde gevallen die duidelijk maken hoezeer we soms van mening verschillen over wie als lid van welke groep geldt.

Neem de VS: zouden we Amerikanen afkomstig uit Spanje als ‘latino’s’ moeten aanmerken? (In de officiële volkstelling van het United States Census Bureau wordt deze vraag bevestigend beantwoord.)²²

Is iemand een inheemse Amerikaan als diegene een inheemse voorouder heeft of moet iemand officieel als zodanig door een inheemse stam worden erkend? (Veel inheemse Amerikanen protesteerden toen presidentskandidate Elizabeth Warren zei dat dat eerste het geval was.)²³

En zouden de kinderen van immigranten die in recente tijden uit Afrika kwamen in aanmerking moeten komen voor positiegediscriminatieprogramma’s, die onder meer tot doel hebben om het voortdurende, door slavernij veroorzaakte onrecht te herstellen? (Een nieuwe activistische beweging, de American Descendants of Slavery, meent van niet.)²⁴

Er is dus niets natuurlijk of vanzelfsprekends aan de specifieke raciale categorieën die in de hedendaagse politiek zo’n grote rol spelen. Zoals Barbara en Karen Fields stelden, zijn ze gebaseerd op ‘rassenmake-lij’: door ‘collectieve sociale praktijken te presenteren als aangeboren individuele kenmerken’, zo betogen ze, transformeren we ‘racisme in ras’.²⁵

Maar vaststellen dat rassen tot op zekere hoogte sociale constructen zijn, wil nog niet zeggen dat ze geen basis in de werkelijkheid hebben. Het blijkt voor mensen vaak verleidelijk om ofwel over ras en etniciteit te praten alsof het louter producten van de verbeelding zijn, ofwel alsof

de specifieke raciale categorieën die bepaalde samenlevingen hanteren de enige mogelijke logische opties zijn. Beide perspectieven zijn te simplistisch.

Etnische identiteiten zijn paradoxaal genoeg zowel heel wezenlijk als heel plooibaar. Veel groepen waaraan mensen diepe betekenis hechten, vertegenwoordigen iets fundamenteels dat voor hun leden van groot belang is. Niet voor niets hechten zoveel mensen zo sterk aan hun klasse, etniciteit, land of religie. En natuurlijk stellen mensen in de echte wereld eerder hun leven in de waagschaal om de politieke aspiraties van het proletariaat te verwezenlijken, de superioriteit van de Han-Chinezen te bewijzen, de rechtmatige territoriale claims van Oekraïne te staven of het hindoeïsme te verdedigen dan om ten strijde te trekken tegen iedereen die het in zijn hoofd haalt te beweren dat een hotdog een sandwich is.

Maar hoewel de soorten identiteiten waardoor mensen worden gedreven – en waarvoor ze soms hartstochtelijk bereid zijn hun leven te riskeren of anderen kwaad te doen – een concrete basis in de werkelijkheid hebben, wordt de rol die ze spelen ten diepste beïnvloed door de omstandigheden. Er is niets natuurlijk aan welke groep op een gegeven moment maatschappelijk gezien de meeste aandacht naar zich toe trekt of aan hoe twee verschillende groepen met elkaar omgaan. En dat werpt de vraag op wanneer de kans het grootst is dat mensen met verschillende identiteiten het met elkaar aan de stok krijgen – en wanneer de kans het grootst is dat ze juist in vrede samenleven.

Vrienden en vijanden

De Chewa en de Tumbuka, twee grote stammen in Zuidoost-Afrika, kennen een lange geschiedenis van onderlinge onmin. Toen Daniel Posner, een jonge promovendus in spe aan Harvard University, naar Malawi afreisde om met leden van deze stammen te praten over hun opstelling tegenover elkaar, vertelden ze hem verrassend openhartig over hun grieven.

De Tumbuka, zo kreeg hij te horen van geïnterviewden in een Che-